

Tartu toomkiriku kooriosa kujunemisest

Kaur Alttoa

Kooriümbriskäik Vana-Liivimaal

Eesti keskaja arhitektuurisituatsioon on mõneti omanäoline. Nii mõnigi kord reageeritakse kiirelt ja tundlikult Õhtumaa kunstikeskustes toimuvale. Samal ajal ei jõuagi Läänemere idarannikule palju sellest, mis toonases Euroopas on akuutne, näiteks kontraforssidega seotud tugikaared, mida on peetud gootika üheks põhitunnuseks. Üks klassikalise katedraaligootika meelismotiive on kooriümbriskäik – ning seegi lahendus ei leia Vana-Liivimaal erilist vastuvõttu.¹ Traditsiooniline kavatis – ümbriskäik koos kabelitepärjaga – on realiseeritud üksnes Riia Peetri kirikus. Sama teema redutseeritud kujul, ilma kabelitepärjata on akuutne 15. sajandi alguskümnendel Tallinna all-linnas, kus suure ehitusbuumi ajal rekonstrueeritakse sellisena Niguliste ja Oleviste kirikute altariruumid. Nimetatute kõrval saab ümbriskäiguga koori ka Vana-Liivimaa suurejoonelisim sakraal-ehtis Tartu toomkirik.

Tartu toomkiriku koori kavatis

Keskaegne Tartu toomkirik on meie ajani säilinud riismetena: kirik muutus varemeiks Liivi sõja ajal. 1804–1806 rekonstrueeris Johann Wilhelm Krause kooriosa ülikooli raamatukoguks.² Selleks ajaks olid varisenud nii kooriruumi võlvid kui ka kaks lõunakülje piilarit. Raamatukogu vajadused tingisid ka järgnevaid ümberehitusi aastail 1927–1929 (Paul Mielberg) ja 1962–1964 (Ester Lüiberg ja Vello Buldas). Aastail 1986–

1988 rekonstrueeriti omaaegne raamatukogu Tartu Ülikooli ajaloo muuseumiks (Aala Buldas, Udo Tiirmaa, Kaur Alttoa), püüdes sealjuures taastada Krause-aegseid interjööre ning ühtlasi eksponeerida säilinud kesk-aegseid sõlmi.

Kõigist neist hävinguist ja ümberehitustest hoolimata on jälgitav keskaegse kooriruumi üldkuju, võlvid välja arvatud. Tege-mist on kodakirikulise lahendusega, kus peakoorile lisandub ümbriskäik (sks. *Hallen-umgangschor*), ent traditsiooniline kabelitepärj puudub. Võlvitagedeks on saledad kaheksatahulised piilarid, mis nurkadel on varustatud ümarturpadega. Erandlik on piilarite asetus: kui tavaliselt on kaheksatahuline piilar paigutatud küljega piki lõövi, siis siin on lõövi suunas nurk.³ Nii oma kujult kui ka asendilt on kooripiilarid sarnased pikihoone omadega. Peamiseks Tartu toomkiriku koori erijooneks on aga idaosa, kus harvaesinevalt

1 Vt. ka K. Alttoa, *Der Chor-Umgang in Alt-Livland. – Die Stadt im europäischen Nordosten. Kulturbeziehungen von der Ausbreitung des Lübischen Rechts bis zur Aufklärung. Veröffentlichungen der Aue Stiftung 12.* Hrsg. v. R. Schweitzer, W. Bastman-Bühner. Helsinki, Lübeck: Aue-Stiftung, 2001, lk. 441–452.

2 Vt. K. Alttoa, J. W. Krause ja ülikooli raamatukogu. – *Kunst 1984*, nr. 1 (63), lk. 62–65; joonised: *Die kaiserliche Universität zu Dorpat. Fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung.* Dorpat, 1827, T. VII–VIII; J. Maiste, K. Polli, M. Raisma, Alma Mater Tartuens. Tartu Ülikool ja tema arhitekt Johann Wilhelm Krause. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003, lk. 203–238.

3 Sellist asendit on nimetatud ka aksiaalseks paigutuseks (vt. nt. W. Teuchert, *Die Baugeschichte der Petrikirche zu Lübeck. Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck 15.* Lübeck: Schmidt, 1956, lk. 77) ning seda on kasutanud ka siinkirjutaja (K. Alttoa, *Tartu toomkiriku pikihoone kujunemisest. – Töid kunstiteaduse ja -kriitika alalt 3.* Tallinn: Kunst, 1980, lk. 93). Termin on pisut desorienteeriv, sest sama mõistet kasutatakse vahel ka päispiilari määratlemiseks.

pole pikiteljel traditsiooniline interkolumnium, vaid nn. päispiilar. Samuti paikneb pikiteljel ka välisseina idapoolseim kontraforss.

Kirjalikud allikad

Reeglina on meie keskaegseid ehitisi puudutav kaasaegne kirjalik andmestik peaaegu olematu ning ka Tartu toomkirik pole selles suhtes erand. Ei 13. ega 14. sajandist pole mingeid teateid, mis kaudseltki annaksid mõningaid pidepunkte kiriku ehitusloo kohta.⁴

Küll on üldise andmenappuse foonil olulised andmed 1477. aastast. Kõigepealt annab Tartu piiskop Johannes II Bertkow 25. juulil Peeter ja Wolmar Uexküllidele lääniõiguse reas nende valdustes, sest Uexküllid on teinud ja tegemas toomkapiitlile annetusi toomkiriku ehitamiseks ja teisteks vajadusteks.⁵ Kõnekam on kolm päeva hilisem, 28. juuliga 1477 dateeritud ürik. Selle andmeil on Ewold Patkull teinud annetuse uue vikaaria rajamiseks; vastav altar (pühendatud Pühale Kolmainusele, Neitsi Maarjale ja kõikidele pühakutele) püstitatakse uude koori, kui see valmis saab. Samas annetatakse veel kümme Riia marka klaasakende jaoks: *...tho einer fundation und stichtinge einen nyen vicarien in unser domkerken tho Dorpte in de ehre der hilligen ungedelden Dreyfoldigkeit, der jungfraw Marien, Cadesz moder, und aller Gadesz hilligen to dem altare deszulven titelsz, dat me in den nyen kore, so de vollenbracht, uthbuen sall ... tein marck Rigisch thon glesze venstern gewen.*⁶

Ürikutes esinevate ehitusele viitavate klauslite *tom buwete* jmt. puhul tuleb olla ettevaatlik. See võib tähistada üksnes raha kasutamise sihtotstarvet: annetus tehakse ehituskassale ning järeldused mingisuguste konkreetsete tööde kohta võivad olla ennatlikud. Käesoleval juhul on aga märke uuest koorist, mis pole veel valmis, paljukõnelev. Siit

tohib küll järeldada, et koori ehitamine on päevakorral – nii on seda interpreteerinud ka enamik uurijaid.

Senised käsitlused

Tartu toomkiriku historiograafia on küllaltki pikk ja kirev ning tihti kohtame eri uurijate poolt esitatud küllaltki kontroversseid seisukohti. Vähemalt ühes ollakse üksmeeles: praegune kooriruum on sekundaarne lisand pikihoonele. Seda nendib isegi 1914. aastal ilmunud esimese Tartu toomkiriku teemalise eriartikli autor Wilhelm Neumann,⁷ kes kummalisel kombel kiriku muudes tsoonides (pikihoone ja tornid) ei näe ühtki erinevatele ehitusetappidele viitavat vuuki ega jälge ümberehitustest. Kuid just Neumann toob välja kaks olulist tähelepanekut. Esiteks – tema märkab esimesena päispiilarit ning nimetab,

⁴ Küll väidab Olev Prints, et 1299. aasta andmeil “on nii koor kui ka pikihoone juba kasutusel” ning “kirik oli küllalt ruumikas, nii et vaimulikest tuli isegi puudus, nagu kurdab Bernhard aastal 1299”

(O. Prints, *Keskaegne Toomemägi ja hooned*. – Toomemägi. Koost. A. Suur. Tallinn: Eesti Raamat, 1968, lk. 27 ja 30.) Ürikus, millele tuginetakse, annab Tartu piiskop Bernhard vasall Johannes de Levenwoldele patronaadiõiguse vikaaria üle, mis teenindab apostlite Siimoni ja Juuda altarit. Muuhulgas leidub tekstis passus: *Sane cum ecclesia nostra cathedralis defectum ministrorum in ea ministrantium in divinis officiis non modicum patiatur* – “Kuna aga meie toomkirik tunneb üsna suurt puudust temas jumalateenistuskohustusi täitvatest vaimulikest.” (Livländische Güterurkunden I (1207–1500). Hrsg. v. H. v. Bruiningk, N. Busch. Riga, 1908, nr. 45, tõlkinud Jaan Unt.) Samas nimetatakse vikaari kohustusi *in choro*, ent seda ilmselt mitte ehituslikus tähenduses. Seega selgub ürikust, et kirik oli 13. sajandi lõpuks olemas ja seal oli kaadrinappus. Hoone suuruse ega üksikosade kohta ei saa siit aga midagi välja lugeda.

⁵ Livländische Güterurkunden, nr. 518.

⁶ Samas, nr. 519.

⁷ W. Neumann, *Der Dom zu St. Peter und Paul in Dorpat*. – *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1913*. Riga, 1914, lk. 5–15.

et sellist kooriskeemi on rakendanud Peter Parler Böömis ja Hans Stethaimer Baiiris.⁸ Ühtlasi osutab Neumann ülaltsiteeritud Patkulli testamendile 1477. aastast, kus on nimetatud uut valmivat koori,⁹ ning paigutab koori ehitamise 1470. aastatesse.

1939. aastal ilmub rahvusvahelise mainega gootikaspetsialisti Karl Heintz Claseni ülevaateartikkel baltisaksa kunstiloost, kus ta puudutab ka Tartu toomkirikut.¹⁰ Nimetades taas päispiilarit ja Parlerite koolkonda, lisab ta, et aastail 1379–1400 oli Tartu piiskopiks Dietrich III Damerow, keiser Karl IV lähikondlane.¹¹ Niisiis on osutatud ka konkreetsele võimalusele, millist liini mööda selline motiiv võis Tartusse jõuda.

Seni ulatuslikema käsitluse Tartu keskaegsest sakraalarhitektuurist esitab 1960. aastal Voldemar Vaga. Tartu toomkiriku koori puhul leiab ta, et kõnesoleva plaaniskeemi rakendamine 15. sajandi lõppkümnenditel on äärmiselt pentsik. Korrates Neumanni ja Claseni toodud andmeid Parleritest, Stethaimerist ja Dietrich Damerowist – Claseni le on sealjuures jäetud küll viitamata –, oletab autor, et Tartu toomkiriku koor on ehitatud 15. sajandi alguses.¹² Tees leiab kohe vastuseisu: Olev Prints ja Villem Raam avaldavad Vaga monograafia kohta retsensiooni, kus rõhutatakse ürikuliste andmete ülimuslikkust stiilikriitiliste määratluste ees ning toetatakse nii traditsioonilist dateeringut – 1470. aastad.¹³ Vaga on hiljem pakkunud võimaluse, et 1400. aasta paiku alustatud koor jäi vahest lõpetamata, näiteks jäid ehitamata võlvid, ning koori lõplik valmimine langeb 15. sajandi lõppu.¹⁴

Peamiseks tegijaks Tartu toomkiriku uurimisel 1950.–1960. aastail kujunes Prints. Toonaste konserveerimis- ja rekonstrueerimiskavade raames oli tal võimalus teha siin ka väliuuringuid, kus põhihuvi oli suunatud algse kooriruumi selgitamisele. Tema põhi-

andmestik kajastub uurimisaruannetes,¹⁵ trükkis on ilmunud 1968. aastal tulemusi üldistatav lühiülevaade.¹⁶

Siinkirjutaja on lisanud ühe tähelepaneku. Nimelt on koorifassaadidel aknapalendeid ja kontraforsse raamimas ahtad turbad, mis aga ei kulge ehitise terves ulatuses, vaid lõpevad umbkaudu viie meetri kõrgusel. Alu- misme, turpadega varustatud tsooni proportsioonide põhjal tekkis oletus, et esialgu on

8 W. Neumann, *Der Dom zu St. Peter und Paul in Dorpat*, lk. 12. Siinjuures tuleb tõdeda Neumanni kursisolekut kaasaegse erialakirjandusega: alles mõne aasta eest oli ilmunud monograafia (E. Hanfstaengl, Hans Stethaimer. *Eine Studie zur spätgotische Architektur Altbayerns*. Leipzig, 1911), mis tutvustas nimetatud ehitusmeisterit laiemalt.

9 W. Neumann viitab ürikule Richard Hausmanni kaudu (R. Hausmann, *Die Monstranz des Hans Ryssenberch in der K. Ermitage zu St. Petersburg*. – *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands XVII* (2). Riga: Nicolai Kymmels Buchhandlung, 1900, lk. 186–187). Samuti on talitanud hiljem Voldemar Vaga.

10 K. H. Clasen, *Grundlagen baltendeutscher Kunstgeschichte*. – *Baltische Lande I. Ostbaltische Frühzeit*. Hrsg. v. C. Engel. Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1939.

11 Samas, lk. 462.

12 V. Vaga, *Проблема пространственной формы в средневековой архитектуре Латвии и Эстонии*. – *Tartu Riikliku Ülikooli toimetised* 86. Tartu, 1960, lk. 74.

13 O. Принтс, В. Раам, *Критические замечания к книге В. Вага “Проблема пространственной формы в средневековой архитектуре Латвии и Эстонии”*. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateaduste seeria / Известия Академии Наук Эстонской ССР. Серия общественных наук* 1961, nr. 4, lk. 368. Vt. ka O. Prints, *Keskaegne Toomemägi...*, lk. 31–32.

14 В. Я. Вага, *Памятники архитектуры Эстоний*. Ленинград: Стройиздат, Ленинградское отделение, 1980, lk. 88–89.

15 Elköige O. Prints, *Arhitektuuri-ajaloolised uurimistööd Tartu endise toomkiriku kooris (TRÜ Teaduslikus Raamatukogus)* 1962. a. Tallinn, 1963. Käsikiri MKA arhiivis.

16 O. Prints, *Keskaegne Toomemägi...*, lk. 21–45.

siin alustatud hoopis basilikaalset ruumi, mis hiljem on rekonstrueeritud (või lõpetatud) kodakirikuna. See hüpotees lahendaks ka vastuolu ühelt poolt põhiplaani tüpoloogiale ja teiselt poolt ürikutele tuginevate dateeringute vahel. Tegemist oli esialgu puhtakujulise hüpoteesiga,¹⁷ mille kontrollimiseks tekkis võimalus alles 1986–1988 rekonstrueerimistöõde käigus.

Ümbriskäiguga koori eelkäijatest

Enne keskendumist ümbriskäiguga koorile vaatleme sellele eelnenud ehitisi. Ainsana on sellega tegelnud Prints, kellel seoses ülilooli raamatukogu rekonstrueerimisplaanidega avanes võimalus 1960. aastate algul korraldada piiratud mahus väliuuringuid.¹⁸ Osalt neile andmetele tuginedes on ta esitanud rekonstruktsiooni Tartu toomkiriku koorist, mis oli “algsest kesklöövist tunduvalt madalam, mõnevõrra kitsam, võrdlemisi lühike ja lõppes arvatavasti poolümara apsiidiga. Koori ja pikihoone idaseinte vahelistes välisnurkades kõrgusid algsest väikesed hulktahtsed trepitornid, kust umbes kõrvallöövide võlvide kõrgusel pääses pikihoone idaviilusse ehitatud tornidesse. Viimati mainitud torne ühendas veel omavahel idaviilus leiduv müürikäik. Nii oli Esimesel Toomil neli väikest kooritorni – asjaolu, mis viitab sellele, et kirik oli ehitatud veel tugevate romaani stiili sugemetega”.¹⁹ Kirjeldusele on autor lisanud ka kooriosa graafilise rekonstruktsiooni.

Omaaegse raamatukogu rekonstrueerimisel ülilooli ajaloo muuseumiks aastail 1986–1988 tekkis taas võimalus väliuuringuteks. Kõige tulemuslikum oli koori ja pikihoonet eraldava seinatsooni sondeerimine: siit pärineb põhiline informatsioon koori geneesi täpsustamiseks. Ulatuslikumaid kaevandeid ei kavandatudki, kuna aastail 1962–1964 rajatud uued betoonvundamendid hõlmavad suu-

rema osa koori põrandatsoonist.²⁰ Tööde tulemusena selgus, et Tartu toomkiriku koori kujunemislugu on olnud eeldatust märksa komplitseeritum ning nii mõnigi senine väide vajab korrigeerimist.

Esimesest koorist – see on olnud ühelööviline – olid säilinud ainult napid fragmendid pikiseinte vundamentidest. Neid on fikseerinud juba Prints ning ilmselt nende põhjal on ta tuletanud oma rekonstruktsioonil esitatud koori laiuse. Selle nn. esimese koori pikkusest, tema idaosa lahendusest²¹ ega ka kõrguslikest gabariitidest midagi teada ei ole. Pole ka selge, kuidas see kooriruum oli suhestatud praegu eksisteeriva pikihoone varasemate ehitusjärgudega.

Järgmine kooriruum, millel polnud mingit sidet esimese perioodi koori vundamentidega, on olnud jällegi ühelööviline. Hilisema võidukaare kujundamisel on koori pikisein-

17 Esmakordselt skitseeritud: В. А. Чантурия, Й. Минкявичюс, Ю. М. Васильев, К. Алттоа, Белоруссия. Литва. Латвия. Эстония. Справочник-путеводитель. Памятники искусства Советского Союза. Москва, Лейпциг: Искусство, Э디션 Лейпциг, 1986, lk. 467. Vt. ka K. Alttoa, Eesti tellisgootika uurimisseisust / Zum Stand der Erforschung der Backsteingotik in Estland. – Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamat / Annales Societatis Litterarum Estonicae in Svecia XI, 1988–1990. Stockholm, 1992, lk. 17–18.

18 O. Prints, Arhitektuuri-ajaloolised uurimistööd... Varasematest uurijatest kajastub kiriku idaosa areng üksnes Reinhold Gulekel, kelle järgi algse toomkiriku pikihoone lõppes sirge idaseinaga, tähendab – kooriruum esialgu lihtsalt puudus. Vt. R. Guleke, Alt-Livland. Mittelalterliche Baudenkmäler Liv-, Est-, Kurlands und Oesels. Leipzig: Koehler in komm., 1896, F. III, T. III.

19 O. Prints, Keskaegne Toomemägi..., lk. 29.

20 Insener Vello Buldase teade autorile.

21 1962. aastal otsis Prints säilmeid esimese kooriruumi idaseinast, ent ei leidnud sellest mingeid jälgi (O. Prints, Arhitektuuri-ajaloolised uurimistööd..., lk. 16). Nii pole oletus apsiidist millegagi fundeeritud.

te sisekülj kapitaalselt maha raiutud. Küll on osaliselt säilinud müüri välimised pinnad. Praeguse teise korruse kõrgusel on jälgitavad fragmendid, mis osutavad ühemõtteliselt selle kooriruumi pikiseinte välisküljel kulgenud teravkaarfrüisile ja selle kohal olnud karniisile. Tegemist saab olla ainult räästaluse tsooniga ning siit tuletub rajatise ligikaudne kõrgus. Need detailid näitavad, et tegemist oli ühelöövilise kooriga, mis oli algkiriku suhtes sekundaarne. Koori lõunaseinas karniisitsoonist veidi madalamal leidis veel üks detail: sein läbis kahest katusekivist moodustatud toru. Tegemist on kuivendus-toru või veesülitiga, mille kaudu valgus ära pööningule võlvinurkadesse kogunenud vesi.²² See detail lubab paika panna ka teise koori võlvikandade umbkaudse kõrguse.

Nimetatud uurimistulemused sunnivad läbi vaatama Printsia esitatud Tartu toomkiriku esimese koori rekonstruktsiooni. Nimetasi me juba, et koorilõpmiku kujunduse kohta pole andmeid, samuti on joonisel esitatud koori kõrgus suvaline. Ühelöövilise koori ajast ei pärine ka pikihoone idaviilu tornikesed – nagu allpool selgub, pärinevad need hoopis ümbriskäiguga koori ajast. Mis puutub koori ja pikihoone idaseinte vahelistes välisnurkades paiknenud trepitornidesse, siis neid pole Tartu toomkirikul kunagi olnud. Ilmselt luges uurija kooriruumi lääneseinaga külgnevaid ebakorrapäraseid müürimoodustusi rudimentideks omaaegsetest tornikesetest. Tegelikult on need müürikõndid alles jäänud peakoori seinte lammutamisel.²³ Usutavasti sai Prints inspiratsiooni ühe toonase raamatukoguhoidja teatest, et omal ajal oli siin (pool)korruseid ühendamas müüritrepp.²⁴ Julgeksin oletada, et raamatukogutöötaja poolt mainitu oli üks puittreppidest, mis koori lääneseinas külglöövide tsoonis laudseina taha peidetuna ühendas pea- ja poolkorruseid. Sellised trepid ülemiste korruste tsoonis olid säili-

nud veel 1980. aastatel. Seega peame Printsia rekonstruktsiooni enamikus punktides kõrvale jätma.

Ümbriskäiguga koori ehitusetapid

Olulise osa uuest informatsioonist ümbriskäiguga koori kujunemisloo kohta andis samuti kooriruumi lääneseina uurimine 1986–1988. Osutus, et kooriosa järgneva rekonstrueerimise raames on ülalnimetatud teise ehitusperioodi ühelöövilise koori väliskülgedele laotud paksendus, millega üheaegselt on rekonstrueeritud ka koori ja pikihoone vaheline sein. Muide, alles siis on lisatud ka polügonaalised tornikesed pikihoone idaseina ülaosa viilul. Ehitusjälgede põhjal võis aga selgelt järeldada, et koori ja pikihoone vaheline sein ei valminud tollal oma lõplikus kõrguses. Nii põhjaku ka lõunakülglöövis on selgelt jälgitav kahest ehitusjärgust kõnelev kaldne kontuur. Tegemist on toona kavandatud koori külglöövi viilujäljega ning siit tuleb ühemõtteliselt järeldada, et käsil oli kolmelöövilise, basilikaalse ristlõikega koori püstitamine. Lisaks oli säilinud veel üks oluline detail: põhjakülglöövi loodenurgas, nimetatud viilukontuurist mõnevõrra madalamal, oli väike fragment varasemast võlvikanast. Nüüd tuleb meenutada ülalpool nimetatud fassaaditurpi: nende kõrgusjärk sobib

²² Tavaliselt juhtis vesi kirikuruumi, seega on siin tegemist küllaltki erandliku lahendusega. Sellist võtet kohtab muide ka Muhu ja Põide kirikutes (vt.

V. Raam, Muhu kiriku ehitusloolise positsioonist. – Arhitektuuripärandi uurimisest Eesti NSV-s. Tallinn: Valgus, 1987, lk. 50jj). Viimase paralleeliga ei taheta tuletada mingeid geneetilisi seoseid Tartu toomi ja Saaremaa kirikute vahel.

²³ Siin ja eelnevalt nimetatud koori lääneseina elemendid on kõik jälgitavad muuseumi külgtreppikodades.

²⁴ O. Prints, Arhitektuuri-ajaloolised uurimistööd..., lk. 26.

täpselt detailidega, mis interjööris viitavad madalamale külglöövile või ümbriskäigule. Kõiki neid tähelepanekuid summeerides sõandame siit teha küllaltki kindla järelduse: praeguse kooriruumi välisseina alumine, turpadega varustatud tsoon pärineb ajast, mil kavandati basilikaalse ristlõikega koori. Alles järgmise, **neljanda ehitusperioodi** käigus sai toomkiriku koor oma lõpliku ilme. Koori välismüürid kõrgendati ja taas rekonstrueeriti koori läänesein, kusjuures raiuti uus avaram võidukaar ning analoogsed avad ka külglöövides. Nüüd võlviti kirik kodakoorina: nii kesk- kui ka külglöövides oli riismeid võlvioietest, millel oli kaksikmõika kuju.²⁵

Jõudnud järelduseni, et ümbriskäiguga koor on valminud kahel ehitusperioodil, järgneb küsimus, mil määral esialgu kavandatud basilikaalne koor realiseeriti. Tähendab: kas see ehitati sellisena valmis ja hiljem rekonstrueeriti kodakooriks, või jätkati poolelijäänud ehitist uute kavade järgi? Ehitustehnoloogia eeldab esmalt välismüüri püstitamist, ent kas tollal jõuti ka peakoori seinte ehitamiseni? Ehk teisisõnu: mis ajast pärineb koori üldkavatis ja millal pandi paika kooripiilarid, sealhulgas ka võtmelement – päispiilar? Viimasest on olnud kütkestatud kõik Parleri-teooriat toetavad uurijad – siinkirjutaja kaasa arvatud –, kes kõik on kõhkluseta eeldanud, et päispiilar pärineb ümbriskäiguga koori kavandamise ajast.

Väliuurimistel küsimustele rahuldavat vastust ei saadud. Eelkõige oli lootus piilarite sondeerimisel. Nimelt eeldab basilikaalne lahendus seda, et piilarid on kodakoori omadega võrreldes lühemad: täispiilar saanuks ulatuda ainult arkaadkaarte ja külglöövi (ümbriskäigu) võlvide kandadeni. Seetõttu üritati kontrollida, kas piilarid on ehitatud ühes või kahes järgus. Paraku olid tulemused kesised. Nimelt on oletusliku ehitusjärgu tsoon just teise korruse rõdu kõrgusel, mis piiras uuringute ulatust. Läbiuuritud lõikudes ei olnud min-

git ehitusjärku võimalik täheldada. Küll ei saa nappide vaatlustingimuste tõttu täie kindlusega väita, et piilarid on homogeesed (s.t. valminud korraga täies kõrguses).

Siiski peaks midagi saama välja lugeda ka kiriku põhiplaanist. Peamine, mis silma tabab, on tohutu ebakorrapära. See, et koori põhja- ja lõunaseinad koos tugipiilaritega pole omavahel korrelatsioonis, on veel mõistetav. Ümbriskäiguga koori välisseina ehitamise ajal oli vana koor ilmselt veel kasutusel ning uut rajatist hakati püstitama ümber olemasoleva ehitise. Seega eeldas igasugune mõõtude ülekanndmine kiriku ühelt küljelt teisele keerukat geodeetilist käiku, millega meistrid ei tarvitsenud piisava täpsusega hakkama saada. Ent sellega asi ei piirdu. Silmatorkavam on see, et koori pikiseinte kontraforsid pole piilaritega ühel joonel: nihe on kohati isegi üle meetri (näiteks põhjakülje läänest teise piilari puhul). Isegi palja silmaga rihtimiseks on viga liiga suur. Ka jäävad praeguse kooriplaneeringu juures kohati arusaamatuks ümbriskäigu tugipiilarite suunad. Kontraforsside ülesanne on tasakaalustada võlvide külgsurvet, mis on enim suunatud mööda võlviku diagonaali. Seega peaks nende asetus ja suund kajastama ka võlvikute süsteemi. Selgitamaks oletatavat esialgu kavandatud planeeringut kandsime põhiplaanile nii kontraforsside teljed, kooripolügooni tahkude keskeljed kui ka koorilõpmikupolügooni nurkade nurgapoolitajad. Peab toonitama, et siinsed meistrid pole täpsusega hiilanud ning kooriruum on detailides ikka

25 1962. aastal leidis Prints kesklöövi põrandatsoonis ulatusliku võlvifragmendi, mida ta seostas kõnesoleva kodakooriga (O. Prints, Arhitektuuri-ajaloolised uurimistööd..., lk. 15 ja foto 46). Sealne roideprofiil – tugev mõigas – erineb aga kooriruumi lääneseinal ja ümbriskäigus säilinud roidefragmentidest. Tuleb arvata, et 1962. aastal leitud võlvifragment oli jäänuk viimasest ühelöövilisest koorist.

ja jälle pisut ebakorrapärane, mistõttu täpne proportsioneerimine pole võimalik. Siiski oli kavandatud plaanistruktuur suure tõenäosusega tuletatav. Käesolevaga ei korda me kogu tuletuskäiku, vaid esitame üksnes töö lõppresultaadi – põhiplaani rekonstruktsioonjoonise. Osutub, et eksisteerivad piilarid ilmselt ei kuulu algsesse (basilikaalsesse) kavatisse. Mis aga kõige üllatavam: kõik räägib selle poolt, et basilikaalse koori ajal pole päispiilarit kavandatudki ja koori idapoolsete piilarite vahele jäi traditsiooniline interkolumnium. Üksnes kontraforss paiknes koorilõpmiku pikiteljel. Päispiilari kasuks otsustati ilmselt alles kodakoori ehitamisel. Uus lahendus sundis nihutama ka piilareid ühtlustamaks nendevahelisi kaugusi. Lõpptulemus oli pisut ebaühtlane: välisseinte tsoonis ei paikne võlvikannad akende suhtes sümmeetriliselt. Et aga välisseintel eendtoed (seinapiilarid, pilastrid või turbad) võlvide jaoks puudusid, siis polnud hälbed kuigi silmatorkavad.

Uurijatele on peavalu valmistanud ka kooriruumi võlvisüsteem. Nii Reinhold Guleke kui ka Wilhelm Neumann on üritanud konstrueerida kooriruumi võlvide kujundust, ent tulemused pole eriti veenvad. Näiteks Neumann on joonistanud koorilõpmikku kõrvuti asümmeetrilisi neljakandilisi ja kolmnurkseid võlvikuid, kusjuures piilari- ja võlvielemendid pole omavahel kuidagi korrelatsioonis.²⁶ Kui aga võtta aluseks siinesitatud skeem interkolumniumiga idas, siis saab ümbriskäigu idaosa katta ühtlaselt kolmkiirvõlvidega.

Teeme vahekokkuvõtte. Praeguses uurimissituatsioonis saab järeldada, et esialgu on alustatud basilikaalse ristlõikega kooriümbrikskäiku. Kuigi kaugele nende töödega ei jõutud – valmis ehitati ainult kooriruumi kontraforssidega varustatud välissein ca 5 m kõrguselt. Ilmselt ei kavandatud toona ka päispiilarit. Selline väide tõstatab kohe küsimuse: kas seega kuulub ka kogu teooria Par-

lerite eeskujudest mahakandmisele? Enne küsimusele vastamist vaatleme pisut laiemalt päispiilari temaatikat.

Päispiilar ja Parlerid

Kooriruumi pikitelje toonitamine päispiilariga on gootikas küllaltki harv lahendus, ent kaugeltki mitte tundmatu.²⁷ Nimetagem peamiselt ehitiste gruppe, mis võivad arvesse tulla või on kõne all olnud Tartu toomkiriku kooriruumi eeskujude või paralleelnäidetena.

Päispiilar seostub ennekõike Parleritega, 14. sajandi Kesk-Euroopa olulisima ehitusmeistrite dünastiaga, kust pärineb kümme konda arvestatavat meistrit.²⁸ Nimekaim nende seas on kahtlemata Peter Parler (ca 1330–1399), kelle Karl IV kutsus 1356 (aga vahest juba 1353) Prahasse jätkama Vituse katedraali ehitamist pärast Mattias von Arrase surma 1352. aastal. Peteri tuntuimate tööde hulka kulub ka 1357. aastal rajatud Karli sild Prahast.

Vaatluselust elementi Parlerite loomingus tegelikult eriti rohkelt ei kohta. Esmajoones tuleb nimetada Bartolomeuse kirikut Kolinis.²⁹ See kannatas 1349. aastal tulekahjus

²⁶ Pikihoones, kus piilari kuju ja asend on samasugune, kannavad kõik kaheksa nurgaturpa ühte võlvielementi (vt. K. Altoa, Tartu toomkiriku pikihoone kujunemisest, lk. 93). Neumanni rekonstruktsioonil toetub näiteks päispiilaril seitsmele turbale kokku üheksa võlvielementi, kusjuures üks turp jääb kasutamata.

²⁷ Vastavast kirjandusest osutaks eelkõige A. v. Ledebour, *Der Chormittelpfeiler. Zur Genese eines Architekturmotives des Hanns von Burghausen.* Nürnberg, 1977.

²⁸ Väga ulatuslikult *parleriana*'st nimetaks siin K. M. Swoboda, Peter Parler. *Der Baukünstler und Bildhauer.* Wien: Anton Schroll & Co., 1940; B. Schock-Werner, *Die Parler. – Die Parler und der schöne Stil 1350–1400.* Bd. 3. Hrsg. v. A. Legner. Köln: Schnütgen-Museum, 1978, lk. 7–11. Seal ka viited edasisele kirjandusele.

²⁹ Vt. J. ja L. Kamarýtovi, *Kolinský chrám.* Kolin, 1988, lk. 11–16; A. v. Ledebour, *Der Chormittelpfeiler,* lk. 59–60.

ning 1360. aastal alustas Peter Parler uue kooriruumi ehitamist. Viimane pühitseti 1378. aastal, kuid ehitustööd kestsid veel sajandi vahetuseni. Ruumivormilt basilikaalne koor on ümbriskäigu ja kabelitepärjaga. Erijooneks on siin kabelite paigutamine kolmnurkse põhiplaaniga kontraforsside vahele; välis-perimeetril seob neid ühine ümbrismüür.³⁰ Kardinaalselt uue lahendusena – erinevalt ka Gmündist – on aga Kolini peakoor 4/8 lõpmikuga, mistõttu pikiteljele paigutub peakoori idapoolsem piilar. Kooriümbriskäigu idapoolsem tsoon on kaetud kolmkiirvõlvidega.

Teisena tuleb nimetada 1388. aastal alustatud Barbara kirikut Kutná Horas (Kuttenberg).³¹ Tänu hõbedakaevandustele oli see Böömimaa üks rikkamaid linnu ning uue kiriku rajamispõhjuseks on nähtud linnakodanike esindusambitsioone. Uurijad on üksmeelselt seostanud kiriku ehitamist Parleritega, küll aga lahknevad arvamused, kes mida siin tegi. Peter Parlerist endast ilmselt tollal enam ehitajat ei olnud,³² küll omistatakse talle kooriosa kavandamist. Peaehitajana on enamasti oletatud Peteri poega Johanni, kes 1389 asus elama Kutná Horasse ja abiellus siinse patriitsitütreaga. Hiljemalt 1398 on Johann aga lahkunud Prahasse juhtima isa kõrval sealt toomkiriku meisterkonda. Johanni versiooni kohta on toodud ka vastuväiteid – Kutná Hora vormikõne erinevat tugevasti sellest, mida Johann on teinud oma varasemates töödes, näiteks Praha Vítuse katedraali tornis.³³

Kutná Hora Barbara kiriku koor on taas ruumivormilt basilikaalne; peakoorile liituvad ümbriskäik ja kabelitepärj. Sarnaselt Koliniga hõlmab ümbriskäigu kabeleid liigendamata välismüür, moodustades sealjuures erandliku 15/28 (!) lõpmiku.³⁴ Erinevalt Kolini kirikust on siin peakoor traditsioonilise lahendusega – basilikaalse ruumi pikiteljel idas on interkolumnium. Ent peakoori ümbritseb kahek-

sast kabelist koosnev pärj ning sellega paigutub üks kabelite vahesein *alias* kontraforss kiriku pikiteljele. Tulemuseks on Kolini kirikuga sarnane valgustusefekt (sellest lähemalt allpool), kuid vastavad kujunduselemendid – peakoori piilar ja ümbriskäigu kontraforss – paiknevad äraspidiselt.

Hussiitide sõda katkestas Kutná Hora ehitustööd. Kooriruumi lõpetamine – sealhulgas ka võlvimine uute ehituskavade järgi – toimus alles 15. sajandi lõpul. Küll võib koori planeeringu põhjal suure tõenäosusega oletada, et siin kavandati ümbriskäiku kõrvuti neljakandiliste võlvikutega ka kolmkiirvõlve.

Veel on püütud Parlerite ringiga seostada Brno Jakobi kiriku kodakoori. Selle kavatis on ülalkirjeldatutega võrreldes tunduvalt lihtsam: peakoori raamib kabelitepärjata ümbriskäik, mis idas lõpeb kolmekülgselt. Ümbriskäigu igal tahul on aknapaar ning nii paigutub idakülje akendevaheline seinatsoon koori pikiteljele. Uurijate seas puudub üksmeel Brno kiriku kooriruumi ehitusaja ja meistrite suhtes. Enimlevinud on seisukoht, et ehitamist on alustatud 1360. aastail ning on oletatud, et meister pärines Parlerite ringist ja kuulus arvatavasti Praha toomkiriku meisterkonda. Selle kõrval on aga ka oletatud, et kooriruumi ehitamine on toimunud sajandi jagu hiljem.³⁵

³⁰ Motiiv pärineb Švaabimaa Gmündi Risti kiriku koorist (nurgakivi 1351. a.), mille ehitusmeistriks oli Peter Parleri isa.

³¹ D. Líbal, Kutná Hora, St. Barbara. – Die Parler und der schöne Stil 1350–1400. Bd. 2, lk. 639; A. v. Ledebour, Der Chormittelpfeiler, lk. 60–62.

³² K. M. Swoboda, Peter Parler, lk. 21.

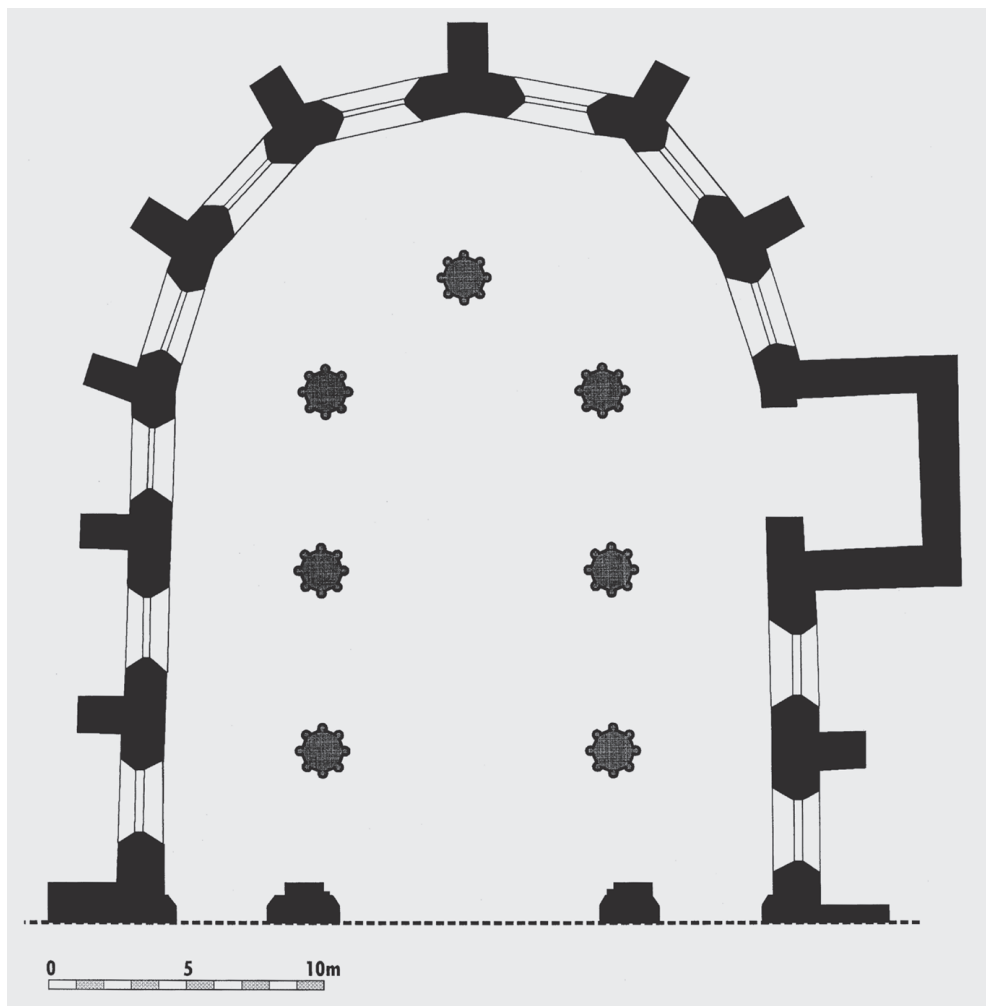
³³ D. Líbal, Kutná Hora, St. Barbara, lk. 639.

³⁴ V. Kotrba, Architektura. – České umění gotické 1350–1420. Praha: Academia, 1970, lk. 64.

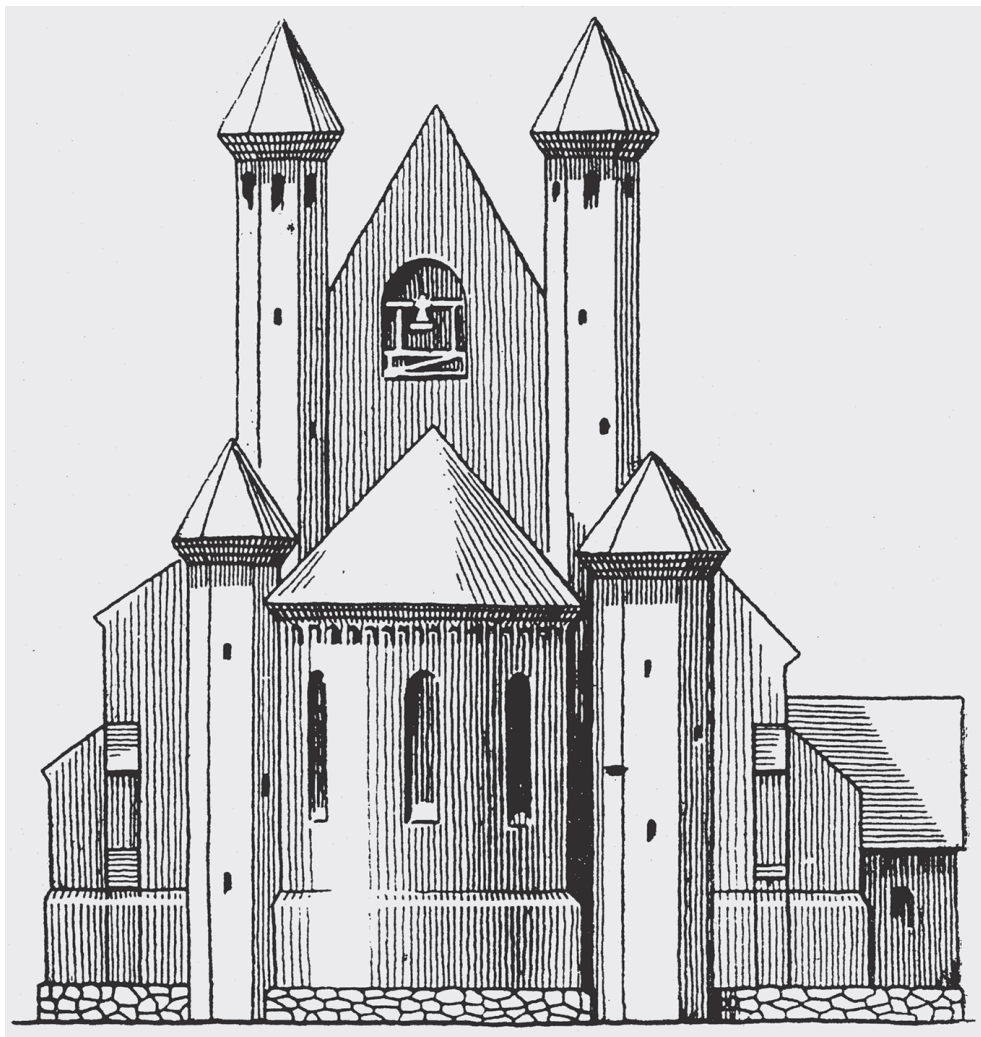
³⁵ Vt. J. Sedláč, Zum Problem der Datierung und des Stilcharakters des Presbyteriums der St.-Jakob-Pfarrkirche in Brünn. – Studia minora facultatis philosophicae universitatis Brunensis F. 14–15, 1971, lk. 143–153.

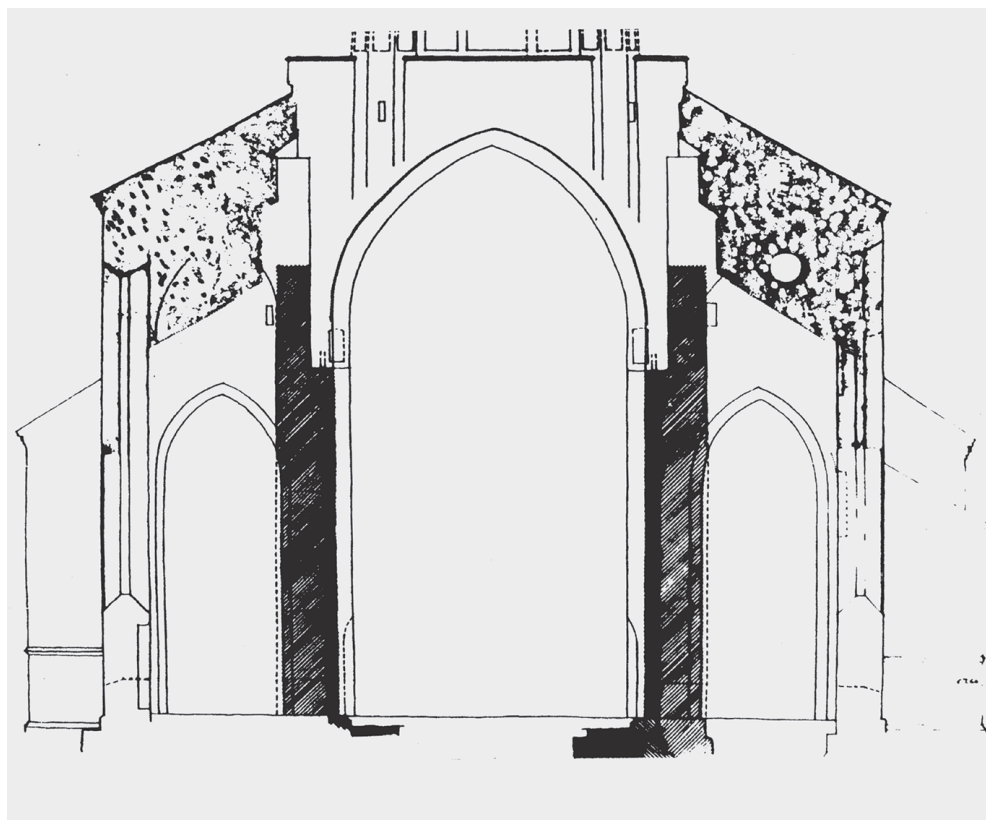
1.
Tartu toomkiriku varemed kagust
Peeter Säre foto

2.
Tartu toomkiriku koor
Põhiplaan
Raul Vaiksoo joonis

3.
Tartu toomkiriku algne koor
Olev Prinsi rekonstruktsioon

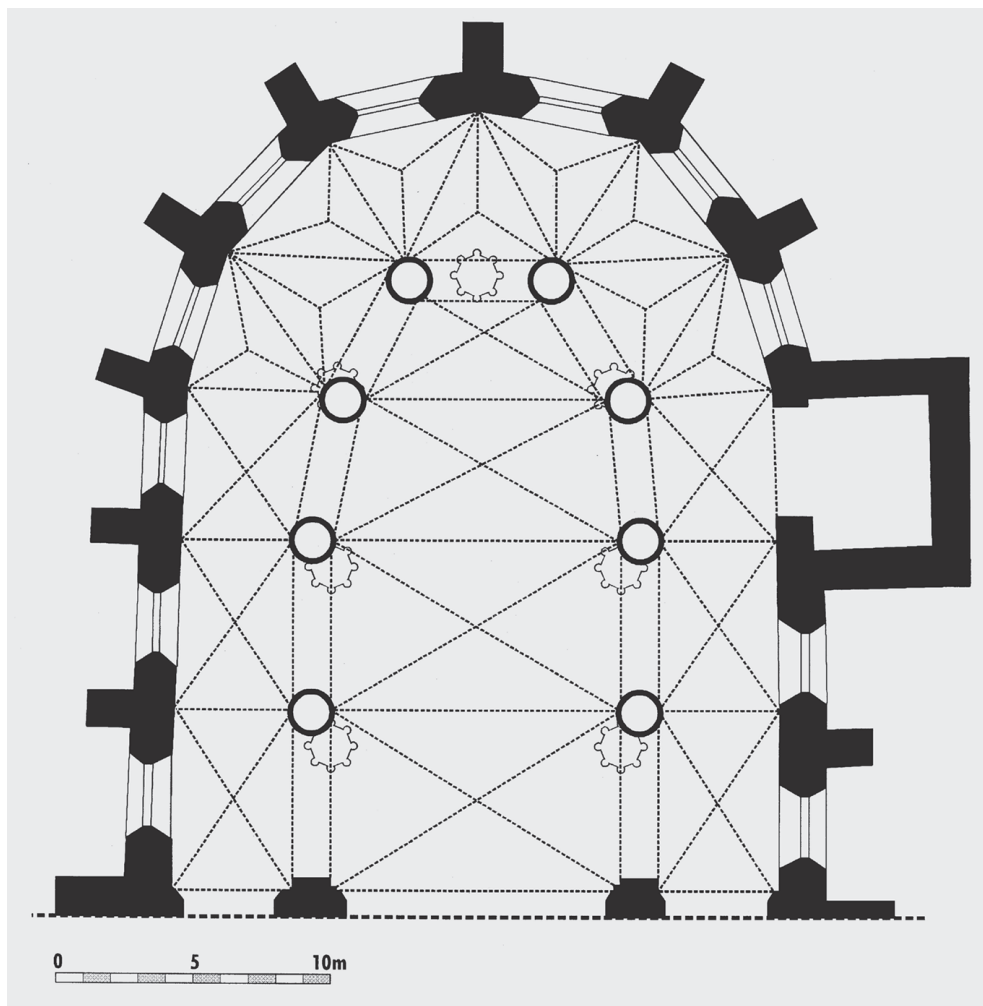

4.

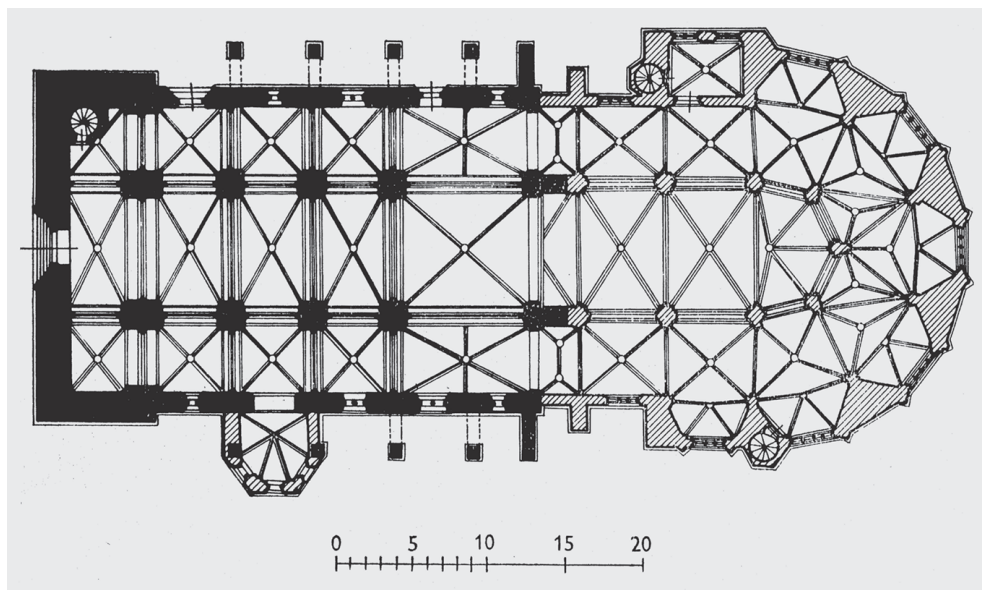
Kooriosa läänesein

Musta ja diagonaalviirutusega märgitud varasemad ühelöövilised koorid; täpitatud tsoon – kodakoori-
aegne ümbriskäigu kõrgendamine

Koostanud Kaur Altoa ja Udo Tiirmaa

5.
Kavandatud ümbriskäiguga koor
Autori rekonstruktsioonikatse
Raul Vaiksoo joonis

6.
Kolini Bartolomeuse kiriku põhiplaan
Viktor Kotrba järgi

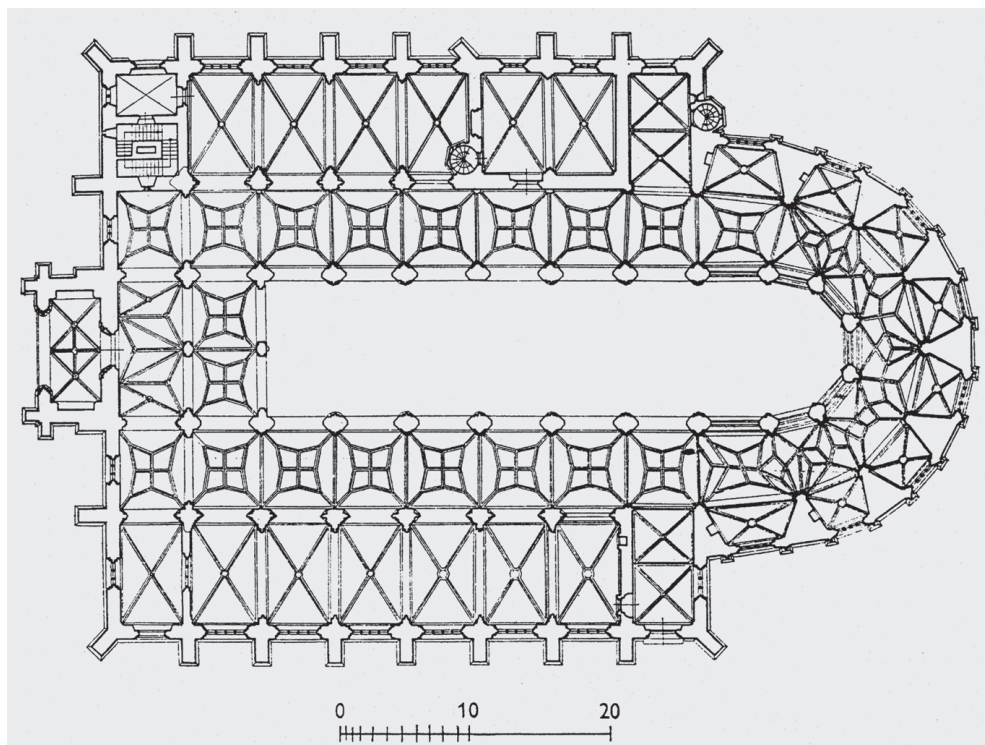
7.
Kolini Bartolomeuse kirik
Vaade ida suunas
Autori foto

8.
Kolini Bartolomeuse kirik
Kolmkiirvõlvid kooriümbriskäigus
Autori foto

9.
Kutná Hora Barbara kirik
Vaade ida suunas
Autori foto

10.
Kutná Hora Barbara kiriku põhiplaan
Viktor Kotrba järgi

Kooriruumi pikitelje rõhutamine pole siiski Parlerite leiutis. Selles seoses on osutatud mitmetele Böömimaa kirikutele, kus ühelõvilise polügonaalse kooriruumi pikiteljel paikneb kontraforss.³⁶ Eriti oluline selliste lahenduste seas on 1350. aastal Karl IV rajatud augustiinlaste kloostrikirik Praha Karls-hofis (pühitseti 1377; võlvid hilisemad)³⁷ – see oli kirik, millega Peter Parler pidi igal juhul tuttav olema. Küll peaks olema Parlerite-poolseks uuenduseks vabapiilari paigutamise Kolini koori pikiteljele.

Teisi päispiilariga lahendusi

Seoses päispiilariga esines meil eespool Hans Stethaimer nimi. Vanemas kunstikirjanduses on selle nime alla ühendatud kahe meistri tegemised, mistõttu meid huvitavat ehitusmeistrit on hilisemad uurijad nimetanud Han(n)s Stet(t)heimer von Burghausen või ka Han(n)s von Burghausen.³⁸ Sellelt meistritl on teada seitse kirikut; käesolevaga huvitavad meid kaks: Pühavaimu spitaali kirik Landshutis (alust. 1407) ning Maarja kirik (hilisem frantsisklaste kloostrikirik) Salzburgis. Neist esimese kodakirikulise koori lõpetab üksik päispiilar; kabeliteta kooriümbriskäik on 7/12 lõpmikuline. Meistritele on iseloomulikud äärmiselt saledad kapiteelita piilarid (siin on need silinderjad, mistõttu neid on võrreldud torudega). 1408. aastal kavandatud, ent alles 1422. a. paiku alustatud Salzburgi kiriku kodakooris on samuti üksik päispiilar. Erinevalt Landshutist lisanduvad ümbriskäigule kabelid, mille välisperimeeter on liigendamata. Kummagi kiriku ümbriskäigu välis- sein ei järgi aksiaalset kompositsiooni – pikiteljel paikneb aken või päiskabel.

Korra on ka tõstatatud küsimus, kas Tartu toomkirku koor pole geneetilisel seotud Groningeni Martini kiriku kooriga Hollandis.³⁹

Nimetatu – nii nagu tema kaksikvend Ludgeri kirik Nordenis Ida-Friisimaal – on varustatud ümbriskäiguga ja on basilikaalne. Mõlemal on nii peakoor kui ka ümbriskäik 6/12 lõpmikuga, seega lisaks kooripiilarile paikneb pikiteljel ka ümbriskäigu kontraforss. Groningeni koor on ehitatud tõenäoliselt 15. sajandi esimesel veerandil.⁴⁰ Ilmselt Groningeni otsesel eeskujul valminud Nordeni koori ehitamist on piiritletud aastatega 1445–1481.⁴¹ Nimetatud kahe kirikuga sarnast lahendust esindab veel 15. sajandi teisel poolel püstitatud Halmstadt Nikolai kiriku koor.

Küll peame tõdema, et päispiilari olemasoluga Tartu ja äsjanimetatud kirikute ühisjooned piirduvad. Groningenis ja Nordenis kujundavad peakoori poolümara lõpmiku viis

³⁶ Vt. A. v. Ledebour, *Der Chormittelpfeiler*, lk. 55.

³⁷ V. Kotrba, *Architektura*, lk. 96; E. Poche, *Kunstdenkmäler in der Tschechoslowakei*. Prag. Ein Bildhandbuch. Leipzig: Edition Leipzig, 1978, lk. 303.

³⁸ Veel pärast 1459. aastat tegutsenud Hans Stethaimer oli põhiliselt kiviraidor. Meid huvitav Burghausenis sündinud ehitusmeister Han(n)s (surnud 1432) oli arvatavasti tema isa. Vahel on uurijad sama nime alla paigutanud veel kolmanda meistri – 14. sajandi lõpus Landshuti linna ehitusmeistrina tegutsenud Hans Krumenauer'i tegemised. Probleemi ja erinevate nimekujude kohta vt. H. Puchta, *Beiträge zum Stethaimerproblem*. – *Das Münster* 1975, Bd. 98 (1/2), lk. 39–49; A. v. Ledebour, *Der Chormittelpfeiler*, lk. 67jj; *Geschichte der deutschen Kunst 1350–1470*. Hrsg. v. E. Ullmann. Leipzig: VEB E. A. Seemann Verlag, 1981, lk. 120jj.

³⁹ P. L. de Vrieze, *restauratie koor martinikerk groningen*. – koor martinikerk. Groningen, 1969, lk. 20.

⁴⁰ Samas, lk. 18jj.; H. J. Böker, *Die mittelalterliche Backsteinarchitektur Norddeutschlands*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1988, lk. 204.

⁴¹ G. Dehio, *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler*. Bremen, Niedersachsen. Bearbeitet v. G. Kiesow u.a. München, Berlin: Deutscher Kunstverlag, 1977, lk. 688.

tiheda sammuga paiknevat massiivset ümarpiilarit, mis omalaadset seina või ekraani moodustades varjavad pea täielikult ümbriskäigu aknad.

Tartu toomkiriku ümbriskäiguga kooori kavatise päritolu

Eelnimetatud võrdlusmaterjali põhjal tundub usutavam, et Tartu toomkiriku uue kooori eeskujud pärinevad Böömimaalt. Peame siin silmas ennekõike Kutná Hora kooriümbriskäiku pikiteljel paikneva kontraforsiga. Rõhutameme, et kõne all saab olla üksnes üldkompositsiooni või -kavatise laenamine. Ülejäänus ühisnimetajad puuduvad: erinev pole mitte ainult ehitusmaterjal (vastavalt looduskivi ja tellis), vaid ka kogu vormirepertuaar. Igatahes ei Praha ehitistes, Kutná Horas ega Kolinis pole ma leidnud ühtegi detaili, mis võiks viidata ühistele meistritele või meisterkondadele.

Böömimaa teesi peaks kaudselt toetama veel tõsi, et just see piirkond on vaadeldaval ajajärgul Eesti arhitektuuri üks olulisi mõjustajaid. Esmajoones tuleb nimetada Kuresaare linnust ja Valjala koorilõpmikku,⁴² ent nendega vastavad kontaktid ei piirdu.

Käesolevaga pakutud rekonstruktsiooni-katsel on üheks silmatorkavaks elemendiks kooriümbriskäigu kolmkiirvõlv (sks. *Dreistrahlgewölbe*) – motiiv, mis senistel andmetel Eestis enne 15. sajandit ei esine.⁴³

Küllaltki arvestatav on aga kolmkiirvõlvi levik alates 14. sajandi esimesest poolest Kesk-Euroopas.⁴⁴ Käesolevas kontekstis on oluline, et nimetatud motiiv kuulus ka Parlerite repertuaari. See esineb Praha katedraali 1362. aastal valminud käärkambris ja viis aastat hiljem lõpetatud lõunaeeskojas⁴⁵ – viimast on omakorda nähtud eeskujuna Kolini kooriümbriskäigu kolmkiirvõlvidele.

Dietrich III Damerow – kas uue kooori ehitusisand?

Nimetasime eespool, et Clasen seostas esimesena Tartu toomkiriku uue kooori ehitamist piiskop Dietrich (Theodorich) III Damerowiga. Tegemist on ühe koloriitsema kujuga Vana-Liivimaa vaimulike seas.⁴⁶ Ta õppis Pariisi ja Bologna ülikoolides; tema ambitsioonikust märgib kasvõi üritus anda Tartu piiskopkond Inglismaa kuninga kaitse alla. Käesolevas kontekstis on aga eriti olulised tema suhted Praha ja keiser Karl IV-ga. Dietrich oli neli aastat (1372–1376) Prahas keiserlikus kantseleis, algul notari, siis protonotarina – viimane on keisririigi administratsiooni seas vägagi kõrge positsioon. Muide, kõneldes kultuurist Karl IV aegses Pra-

42 V. Raam, Valjala kiriku koorilõpmiku ajalise määrangust ja Kuresaare piiskopilinnuse meisterkonnast. – Töid kunstiteaduse ja -kriitika alalt 2. Tallinn: Kunst, 1978, lk. 233–263; K. Markus, Eesti kunstisuhetest Kesk-Euroopaga 14. sajandil. – Eesti kunstikontaktid läbi sajandite I. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, kunstiajaloo sektor, 1991, lk. 4–25.

43 Kolmkiirvõlvi on kasutatud 1420–1423 ehitatud Tallinna Oleviste kooriruumis ja väikese reservatsiooni niga võib nimetada ka vahemikus 1405–1420 rekonstrueeritud Niguliste kiriku kooriümbriskäigu servjoonvõlve.

44 K. H. Clasen, *Deutsche Gewölbe der Spätgotik*. Berlin: Deutsche Bauakademie, 1961, lk. 16, 31jj.

45 G. Fehr, *Die Wölbekunst der Parler*. – *Die Parler und der schöne Stil 1350–1400*. Bd. 3, lk. 45–47.

46 Andmestikku Damerowi kohta pakuvad eelkõige järgmised kirjutised: P. Girgensohn, *Die Inkorporationspolitik des Deutschen Ordens in Livland 1378–1397*. – *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*. Bd. 20. Riga: Nicolai Kymmels Buchhandlung, 1910, lk. 1–86; B. Jähnig, *Zur Persönlichkeit des Dorpater Bischofs Dietrich Damerow*. – *Beiträge zur Geschichte Westpreußens*. Zeitschrift der Copernicus-Vereinigung zur Pflege der Heimatkunde und Geschichte Westpreußens. Bd. 6. Münster, 1980.

has, on rõhutatud, et just keisri kantselei oli seal üks olulisimaid humanistlikke keskusi.⁴⁷ Kantseleist lahkumisega Dietrichi sidemed Prahaga ei katkenud – veel 1382. aastal on ta viibinud seal kuningas Wenzeli juures.⁴⁸

Dietrich Damerowi aeg Vana-Liivimaa oli äärmiselt pingeline. Tegemist on nn. inkorporatsioonitüli ajajärguga, mil Saksa ordu üritas allutada endale Liivimaa kirikut ning Dietrich oli toonase orduvastase koalitsiooni peamine korraldaja. Konflikt kulmineerus ordu ulatusliku sõjakäiguga Tartu piiskopkonda 1396. aastal. Sellises situatsioonis kerkib paratamatult küsimus, kuivõrd üldse oli tollal mõeldav keskendumine suurejoonelistele ehitustöödele.⁴⁹

Ajaloolist andmestikku jälgides saab järeldada, et rahututest aegadest hoolimata on mingi ehitustegevus siiski olnud võimalik. Valitud piiskopiks juba 1379. aastal, saabus Dietrich III Damerow Liivimaaale nähtavasti alles 1385. aastal. Kogu järgnevat sündmestikku refereerimata võiks osutada Pikasillal sõlmitud ordu ja Damerowi vahelisele leppele 1387. aasta juulis,⁵⁰ mis tõi vähemalt Tartu piiskopkonda ajutise stabiilsuse. See ei kestnud aga pikalt. Olukord pingestus taas 1393. aasta sügisel: avataktiks oli Riia peapiiskop Johann (IV) von Sinteni tagandamine.⁵¹ Taasareneva konfrontatsiooni kõnekad märgid on Dietrichi liit Leedu suurvärsi Vitautasega 1396. aasta kevadel ning vitaalivendade kutsumine Tartusse sama aasta suvel. Järgnevatest sündmustest nimetame 1396. aasta sõjategevust, Danzigi kongressi 1397. ja Dietrichi tagasiastumist 1400. aastal.

Siin vaadeldava teemaringi suhtes on aga oluline, et pärast 1387. aasta lepet saabunud pisut rahulikum periood võis tähendada vähemalt kuut, vahest isegi kaheksat ehitushooaega. See pole küll pikk aeg, ent koori välisseina ehitamiseks ca 5 m kõrgusel igati piisav. Tähtsusetu pole seegi, et ehituspinnas

Toomel on ideaalne – erinevalt all-linnast, kus korralike vundamentide rajamine tähendas suuri ponnistusi. Selleks ajaks oli Tartus saavutatud ka piisav potents telliste põletamiseks, seda nii kvantiteedilt kui ka kvaliteedilt. Väidet kinnitab kasvõi Tartu Jaani kirik, kus vaadeldavaks ajajärguks olid ehitustööd vähemalt põhiosas äsja lõppenud.

Mis aga vahest olulisim – Dietrich tuli Tartusse keskkonnast, kus arhitektuur oli võimuideoloogia väga oluliseks väljendajaks. Seda mitte üksnes Karl IV suurejooneliste ehitusettevõtmete puhul – ka katedraaligootikale orienteeritud Böömi linnade parohhiaalkirikute (Kolin, Kutná Hora) puhul on ikka toonitatud ühe eesmärgina linna heaolu ja võimu representeerimist.⁵² Nii peaks olema loomulik, et Dietrichi üheks esimeseks mureks Tartus oli kujundada siin seisusele vääriline piiskopikirik. Karl IV ajal oli selle üks peatunnuseid kahtlemata korralik ümberriskäiguga kooriruum.

Dietrich III Damerowi resigneerumisele järgnesid Tartu piiskopkonnas küllaltki kardinaalsed orientatsioonimuutused. Järgnevat piiskoppi Heinrich Wrangelit on iseloomustatud kui ordumeelset, samuti muutus 1400. aastal kardinaalselt ka toomkapiitli koosseis.⁵³ Sellises situatsioonis on usutav, et ka toomkiriku suurejoonelised ehituskavad su-

47 A. Kotal, *Gotische Kunst in Böhmen*. Prague: Artia, 1971, lk. 34.

48 P. Girgensohn, *Die Inkorporationspolitik...*, lk. 10.

49 See oli üks argumente, miks Olev Prints ei pidanud võimalikuks seostada koori rekonstrueerimist Damerowi ajajärguga.

50 Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten III. Hrsg. v. F. G. v. Bunge. Reval, 1857, nr. 1247.

51 Samas, nr. 1344.

52 Nt. A. v. Ledebour, *Der Chormittelpfeiler*, lk. 61.

53 T. Lukas, *Vaimuliku võimu roll Maapäevadeelsel Vana-Liivimaaal*. – Akadeemia 1992, nr. 11, lk. 2289, 2292.

rid välja, ja seda mitte üksnes pikaajalisest vaenutegevusest tingitud rahalistel põhjustel. Samahästi võis ehitustegevuse jätkamist pärssida ideoloogiline soovimatus jätkata Dietrich III Damerowi kavasad.

Seega ei tahaks nõustuda koori ehitusaja paigutamisega 15. sajandi algusesse.⁵⁴ Küsimus on küll üksnes mõnes aastas, aga vahepeal oli situatsioon piiskoplikes ringkondades oluliselt muutunud.

Rekonstrueerimine kodakooriks

Dietrich III Damerowi aegse kooriruumi – suhteliselt algusjärgus pooleli jäänud ehituse – jätkamisel on esialgseid kavasad oluliselt korrigeeritud. Nüüd muudeti ruumivormi: algselt kavandatud basilikaalse lahenduse asemel otsustati kodakoori kasuks. Ka peakoor planeeriti ümber ning ilmselt alles siis kavandati päispiilar. Suure tõenäosusega võib väita, et 1477. aastal ürikus märgitud uue koori loodetava valmimise all peeti silmas just nimetatud ehitustöid. Sel ajajärgul ehitati kooriruum lõpuks ka valmis.

Arhitektuursed vormid lisavad esitatud dateeringule paraku vähe täiendavaid pidepunkte. Nimetasime, et rekonstrueeritud kodakoori võlviroided olid kaksikmõikalise profiiliga. Selline vorm on hiliskeskaegses Lõuna-Eestis laialt ja samas küllaltki kaua levinud. See esineb siinsamas Tartu toomkirikus nii põhjaportaali ette ehitatud eeskojas kui ka tornidesse kujundatud kabelites – viimased peaks paigutama 16. sajandi alguskümnenditesse.⁵⁵ Samasugust vormi on kasutatud veel Tartu Jaani kiriku käärkambris, aga ka Kambja ja Rannu kirikutes – viimase ehitusaeg langeb tõenäoselt 15. sajandi II veerandisse.⁵⁶ Seega püsib motiiv vähemalt kolmveerand sajandi vältel ning selle põhjal midagi täpsemat Tartu toomkiriku koori võlvimisaja kohta järeldada ei saa. Samuti ei suu-

da me praegu selgitada, kust pärines tollane idee ehitada päispiilar.

Küll sõandaks oletada üht-teist kooriruumi rekonstrueerimise initsiaatorite kohta. Mõistetavalt sai ehitusisandaks (sks. *Bauherr*) olla piiskop ja toomkapiitel. Selle kõrval on tähelepanevad piiskopkonna vasallide konkreetset toetused kiriku ehitamiseks. Ürikutes kajastuvad summad pole väga suured, ent siiski arvestatavad.⁵⁷ Tartu piiskopkonna aadli suhted siinsete kiriklike institutsioonidega on hiliskeskajal silmatorkavalt tihedad.⁵⁸ Nii kerkib ka küsimus: kas ei olnud Tartu toomkiriku kodakoori ehitamise tagamaade hulgas ka kohaliku kõrgaadli ambitsioonid? Küsimus jääb praegu vastuseta. Küll aga meenutame, et just Tartu toomkapiitlis oli silmapaistvalt suur osakaal dötseesist pärit vasallidel.⁵⁹

Päispiilar ja idavalgus

Päispiilari teema puhul ei saa jätta küsimata, mis võis üldse tingida vaba- või tugipiilari

54 В. Вага, Проблема пространственной формы..., lk. 74.

55 K. Alftoa, Tartu toomkiriku läänetornide kaitsefunktsioonist. – Arhitektuuripärandi uurimisest ENSV-s, lk. 87.

56 K. Alftoa, Märkmeid Lõuna-Eesti keskaegsetest maakirikutest. – *Ars Estoniae medii ævi*. Grates Villem Raam, viro doctissimo et expertissimo. Tallinn: Eesti Muinsuskaitse Selts, 1995, lk. 73.

57 Ivar Leimuse hinnang.

58 Siinjuures tahaks osutada ka Tartu piiskopkonna kõrgaadli tihedatele, kohati isegi kummalistele sidemetele Kärkna tsistertslaste kloostriaga, vt. W. Schmidt, *Die Zisterzienser im Baltikum und in Finnland*. – *Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran vuosikirja XXIX–XXX, 1939–1940*. Helsinki, 1941, lk. 144–145; K. Alftoa, *Einige Beispiele der Kombinationen von Burg und Kirche in Estland*. – *Castella Maris Baltici 3–4. Archaeologia Medii Ævii Finlandiæ V*. Turku, Tartu, Malbork, 2001, lk. 17.

59 T. Lukas, *Tartu toomhärрад 1224–1558*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 1998, lk. 77.

paigutamise kiriku pikiteljele. Tartu toomkiriku puhul pole seni sellist küsimust püstitatud, üksnes Prints poetab repliigi, et see pole “mitte just hea lahendus”⁶⁰ väidet lähemalt põhjendamata. Üllatavalt puudub lähem analüüs ka teistel päispiilari käsitlejatel. Ainsana on märgitud, et see hoiab tagasi idavalguse intensiivsust ning nii saavutatakse rohkem ühetaolist “voolavat” valgust.⁶¹ Seega etendab piilar omalaadse sirmi või difuusori rolli. Mis aga on sellise valguse hajutamise eelise ja missuguses situatsioonis on see vajalik? Oskaksin pakkuda vaid ühe võimaluse. Nimelt – kas püüdlus valgust hajutada pole seotud retaabli (altariseina) levikuga? Traditsioonilise laud-altari puhul ei tohiks idast langev valgus häirida; mensale langev valgus pigem õilistab seda. Retaabel seevastu võib tugevas kontravalguses muutuda lihtsalt tumedaks siluetiks. Joseph Brauni teatel ulatub mensale paigaldatud retaabli traditsioon tagasi vähemalt 11. sajandisse. Selle suurem levik langeb aga 14. sajandisse, ehkki ka tollal pole ta veel üldine.⁶² Paraku peame vähemalt esialgu piirduma üksnes probleemi püstitamisega.

About the Development of the Apse of Tartu Cathedral

Summary

A much-preferred motif in Gothic church architecture – ambulatory – was not much used in Old Livonia. Radiating chapels can only be seen in the St. Peter’s Church in Riga. A reduced solution without the chapels has been used in the reconstruction of two parochial churches in Tallinn in the first decades of the 15th century. Besides, a chancel with ambulatory was used in the most imposing sacral construction in Old Livonia – Tartu Cathedral.

Tartu Cathedral has been in ruins since the second half of the 16th century. The chancel was reconstructed to house Tartu University Library in 1804–1806. Regardless of the fact, the main features of the mediaeval solution of the chancel can in principle be followed.

The chancel of Tartu Cathedral is a hall chancel with an ambulatory, but lacking radiating chapels. Its special feature is the positioning of the easternmost axial pier on the longitudinal axis of the sanctuary. The easternmost buttress of the outer wall is also located on the longitudinal axis. The written documentation concerning the church is extremely scarce. A text from 1477 contains a note about “the new chancel, when it will be completed”. This date has also been interpreted as the date of the building of the chancel with ambulatory. On the other hand, some of the researchers have stressed the fact that the axial pier has been used in the architecture created by the builders the Parlers in the second half of the 14th century, which would allow the deduction of the real date of the construction of the church. It has also been indicated that Dietrich III Damerow, who had earlier been active in Prague in the

60 O. Prints, *Keskaegne Toomemägi...*, lk. 32.

61 Nt. A. v. Ledebour, *Der Chormittelpfeiler*, lk. 60.

62 J. Braun, *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung*. Bd. 2. München: G. Koch & Co., 1924, lk. 278, 281.

Court of Charles IV, was the Bishop of Tartu in 1379–1400.

Olev Prints has made attempts to reconstruct the chancel of Tartu Cathedral, preceding the chancel with ambulatory. According to his data, originally, the church had had a Romanesque hall chancel with a round apse and stair turrets. Investigation made during the restoration work in 1986–1988 revealed that such reconstruction had been ill grounded. The church had indeed had a hall chancel (which has undergone an even more principal reconstruction), but the solution offered by Prints is contradicted by the surviving construction elements.

The chancel with ambulatory was completed in two stages. At first, a basilican chancel was intended, but only the outer wall reaching the height of ca 5 metres with a buttress on the longitudinal axis was built. A question arises, whether the main chancel was at all planned the way, as we know it now. Namely, the space of the chancel is remarkably irregular. Its piers are discernibly displaced in relation with the buttresses on the longitudinal wall. In some cases, the shift exceeds one metre. Also, the directions of the buttresses of the ambulatory do not correlate with the piers and bays. Having analysed the modules of the outer wall and the axes of the buttresses, we drew the conclusion that, evidently, the now existing piers do not belong to the original basilican plan of the church. The plan also did not contain the axial pier; only the buttress was positioned on the longitudinal axis of the apse. The decision to add the axial pier was most probably made only at the completion of the hall chancel.

Following the motif of an axial pier in European architecture, it is credible that the new chancel of Tartu Cathedral was indeed modelled on the works by the Parlers in Bo-

hemia. Such pier has been used in the chancel of St. Bartholomew's Church in Kolin (main part built in 1360–1378). Considering the chancel of Tartu Dome Cathedral, we should, above all, bear in mind the ambulatory of the Church of St. Barbara in Kutnj Hora, the construction of which was begun in 1388, where the buttress is also positioned on the longitudinal axis. Here, only the general composition or design was borrowed, the question of common builders can be ruled out. The author of the present article has found no similar constructional details in the chancel of Tartu Cathedral and the buildings erected by the Parlers.

Connecting the building of the new chancel with Bishop Dietrich III Damerow, who had been appointed protonotary at the office of Emperor Charles IV is credible. The period, when Damerow was active in Old Livonia was extremely pressing. This was the period of the so-called incorporation conflict, when the German Order attempted to subordinate the Livonian Church, and the new Bishop of Tartu became the main leader of the coalition opposing the Order. Observing the chronology of events it appears that the period 1387–1393 was rather stable in Tartu Diocese. This could mean at least six, but probably even eight construction seasons, which would be sufficient to build the outer wall of the chancel to the height of five metres. Regarding Damerow, we should also bear in mind that with Charles IV, architecture was among the essential expressions of power. In such case it would be natural that one of the first objectives of Dietrich III Damerow was to build a cathedral worthy of its rank in Tartu, the main feature of which was a chancel with ambulatory.

The resignation of Dietrich III Damerow in 1400 was followed by radical changes in orientation in Tartu Diocese; these changes

could have been the reason why the construction was discontinued for a longer period. The work was continued probably only in the 1470s, the fact is indicated by the expectations of the completion of the new chancel in the text written in 1477. That was the date of the completion of the hall chancel with an axial pier. The support of the high nobility of Tartu Diocese to the completion of the chancel was remarkable.

The final question is what conditioned the positioning of the freestanding pier and also the buttress on the longitudinal axis of the church? The researches have noticed that such pier would reduce the intensity of eastern light and helps to achieve the “flowing” light in the interior. Thus, the pier acts like an original screen or a diffuser. The present article poses the question, whether the effort to diffuse light was connected to the spreading of reredos? In case of the traditional altar table, eastern light should not be distracting. Reredos could, however, be seen only as a dark silhouette in strong contrasting light. The tradition of placing reredos on *mensa* dates back to the 11th century, but it was most widespread in the 14th century, although it was not prevailing even then.